

The Government of Bihar established the Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning at Darbhanga in 1951, with the object, Inter alia to promote advanced studies and research in Sanskrit learning, to bring together the traditional Pandit with their profound learning and modern scholar with their technique of research and investigations, to publish works of permanent value to scholars. This Institute is one of the six others started by this Government as a token of their homage to the tradition of learning and scholarship for which ancient Bihar was noted. Apart from the Mithila Institute, five others have been established and have been doing useful work for the last few years—the Nalanda Institute of Research and Post-Graduate studies in Buddhist learning and Pali at Nalanda, the K. P. Jayaswal Research Institute at Patna, the Bihar Rashtra Bhasha Parishad for Research and advanced studies in Hindi at Patna, the Institute of Post-Graduate Studies and Research in Jain and Prakrit learning at Vaishali and the Institute of Post-Graduate studies and Research in Arabic and Persian Learning at Patna. In the establishment of the Mithila Institute the State Government received a generous donation from the Maharajadhiraja of Darbhanga for construction of the building on a plot of land also donated by him.

As part of this programme of rehabilitating and re-orientation of ancient learning and scholarship, the editing and publication of this volume has been undertaken with co-operation of Scholars in Bihar and outside. The Government of Bihar hope to continue to sponsor such projects and trust that this humble service to the world of scholarship and learning would bear fruit in the fulness of time.

उपन्यासः ।

अथे साहित्यकौविदाः सुहृदः

तीरमुक्तिजनपदप्रतीकं श्री १०८ मत्सिद्धेश्वरीसामिभ्यप्रसिद्ध
'सरिसव' ग्रामोपसंरिखटं 'हाटी' समभिधानसम्बन्धसधमधिवसन्
भर्तृहरिनिर्वेदनाटक' 'हरिहरसुभाषितप्रभृतिश्रव्यकाव्यानां प्रणेतुर्हरिह-
रोपाध्यायस्य श्रोत्रियोचितविद्यासदाचारचारुणि घात्सकरमहाकुले
विष्वगविश्रुतयैदुष्याःजगन्नाथोपाध्यायाबुद्भूतः^१ स्वस्रोयस्य मिथिला-
महीमहेन्द्रश्रीमाधवसिंहस्य सभास्तारो महाकविभंगवल्गो वेणीदत्तशर्मा
स्वान्त-सुखाय सहृदयसमुदयामोदनाय च रसनिरूपणात्मकं प्राग्
रसकौस्तुभं पश्चादलङ्कारनिरूपणात्मिकामलङ्कारमञ्जरीमिमांसरत्नसरत्नेन
क्रमेण प्रालौपीत् । तेन वैक्रमोन्विशरताब्द्याः प्रारम्भोऽस्य कवेः स्थिति-
समयः सुखेन निर्धारयितुं शक्यते मिथिलेशामाधवसिंहसमयस्य^२ निर्णी-
तत्वात् तत्प्रपौत्रपुत्राणां व्याकरणाचार्यश्रापैचनाशर्मश्रीकुञ्जनाथ-
शर्मप्रभृतीनामद्यत्वेऽपि विद्यमानत्वाच्च ।

किञ्च महामहोपाध्यायो गोविन्दठक्कुरः काव्यप्रदीपावसाने—

'दोषिकाद्वितयं कव्ये प्रदीपद्वितयं सुतौ ।

स्वमती सम्यगुत्पाद्य गोविन्दःशर्म विन्दति' ॥

इति लिखन् पुरा मती पत्नीत्वं स्त्रीत्वनिर्दिष्टप्रबन्धयोः
पुत्रीत्वं पुंस्त्वनिर्दिष्टप्रबन्धयोः पुत्रत्वं च प्राचीकटत्, प्रायस्त्वदीयस-
रणिमेवानुसरन्नसावपि ज्यायसि रसकौस्तुभे पुत्रत्वं यथोक्त्यामलङ्कार-
मञ्जर्यां तु पुत्रीत्वं प्रादर्शयदिति न परीक्षं प्रेक्षायताम् ।

रसकौस्तुभरचनायामनेन नूनं महाकवेर्मानुदत्तमिश्रस्य रस-
मञ्जरीं रसतरङ्गिणीं चादर्शयता परिकल्पयता विलक्षणं लक्ष्यलक्षण-
निर्माणकलाकौशलमात्मनो दर्शितमिति तत्त्रितयाजोचकैः सुविभायम् ।

१ नाटकमिदं स्व० म० म० मुकुन्दशर्मभिर्व्याख्याय प्रकाशितम् । २ इदं
प्राध्यापकश्रीरमानाथशर्मभिः परिष्कृत्य प्रकाशितम् ३ तथा च रसकौस्तुभा-
न्वयश्लोकः—

'आसीद्यस्तीरमुक्ती ललितकरमहावंशजश्चारुकर्मा,

चञ्चन्दास्त्रान्जमानुः प्रथिनपरयशाः श्रीजगन्नाथशर्मा ।

चक्रोत्स्यात्मजन्मा सुरहरचरणाम्भोरुहासक्तचित्तो,

वेणीदत्तः प्रयत्नादतिरुचिरतरं कौस्तुभं सद्रसानाम् ।

इति ॥ महाराजमाधवसिंहो यावन्नसनाब्द्या ११८३ तः, १२१४
यावन्मिथिलामशाशदिति मिथिलामापामयेतिहाते निर्णीय लिखितम् ।

इयमलङ्कारमञ्जरी नालङ्काराणां प्रकारभूयस्त्वकरी कुवलयान-
नन्दादिवत्, न च प्रचुरपरिष्कारभू रसगद्गाधरादिवत् न वा निगूढ-
शब्दार्थनिधिःकाव्यप्रकाशादिवत्, किन्तु विषमतमेऽलङ्कारदर्शनसानुमति
समारुरुक्षणां सरला निश्रेणी श्रेणीव तावत् परमासुपर्कानि विदध्यादिनि
सम्भावयामि ।

तत्र रसकौस्तुभो.मत्सवंस्येन प० श्रीलेखनाथशर्मणा प्रागेव
सम्मुद्रय प्रकाशितः सङ्ग्रह,वतां सम्भावनाप्रदापत् । अलङ्कारमञ्जरी तु
नितरामप्रसिद्धा विहारतत्त्वान्वेषणसमितिप्रकाशितसूचीपत्रमात्रोल्लि-
खिताभिधाना चिरान्वेषणाद्वायुप्लतः सौराठप्रान्ताभिजनस्यव्याकरण-
साहित्याचार्यश्रीफेरूनिश्रस्यादर्शपुस्तकप्रदानौदार्येण शुभद्वयो 'एम्०ए०'
विरुद्विभूषितस्य न्यायाचार्य श्री धीरानन्दमिश्रस्य परिश्रमेण च मया-
ऽधिगता कीटपटलकवलिताक्षराऽपि यथामति कथञ्चन सम्पूर्य सशोधिता
मिथिलासंस्कृतविद्यापीठाध्यक्षाणां (डाक्टर) श्रीजनादैनमिश्रमहो-
दयानामादेशेन प्राध्यापकश्रीमदनन्तलालठक्कुराणां प्रबन्धेन च
सम्मुद्रय प्रकाशिता तत्रमवतां पुरस्तादुपस्थाप्यते ।

आदर्शपुस्तकान्तरानुपलम्भेन मद्वुद्धिधैगुरयेन च सम्भा-
वितानामप्रत्यनुदीनां गुणपक्षपातेन क्षमां विचक्षणानभ्यर्चय इति

मिथिला

वसन्तपञ्चमी

२१-१-६१

}

निवेदयते विद्वद्वन्दवशाब्दो—

चदरीनाथ (भ्वा) शर्मा ।

श्लोकानुक्रमशिका

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अङ्के स्थिता घनरुचे	... १०	इयं भवित्री	२८
अज्ञाङ्गिभावे	... ४७	इष्टकार्यविरद्धा चेत्	३६
अनङ्गरङ्गप्रतिभम्	... ७६	उच्चै शिरा बहुतरा	१३
अनुपात्तमपि प्ररनयाक्यम्	३४	उत्कर्षव्यक्तये यत्तु	... २६
अन्यस्मि कियते यत्र	.. ३५	उत्तरोत्तरमुत्कर्षं	३२
अन्यं विना यदा	... ७६	उत्ताप तनुते	.. २१
अपमार्गं स्वमानाय	.. ३६	उत्पत्तिर्षसुदेवरुद्धभवने	१६
अप्रस्तुतप्ररासा	— १५	उद्भूत करिराजुम्भ	३१
अप्रस्तुतानाम्	... १६	उद्देश्येषु विधेयानाम्	... २२
अप्रस्तुतो न्यूनगुण	४६	उद्यत्सत्यगिरम्	... ४४
अप्रस्तुतं वस्तुरूपं	... ४६	उपमाकल्पक वाक्य यत्र	
अप्राकरणिक्त्वेन	४३	सम्भवतो	१५
अभिसर भटिति निकुञ्जम्	१४	उपमाकल्पक वाक्य यत्रास-	
अर्थश्लेष समासोक्ति	७	म्भविनोर्द्धया	१४
अरौ हरौ धन्वजने	७७	उपमानन्वय	७
अलङ्कारं विना नारी	१	उपमानारा एव स्यात्	.. १०
आख्यातारच स्वभावोक्ति	७	उपमानोपमेयत्व	६
आङ्गन्नं गगनम्	— ३०	उपमेय व्यवस्थाप्य	१७
आदाय पूर्णशशिकान्ति	.. ११	उपादानात्	... २०
आदायन्ते च तरणे	२३	एकव्यक्त्यन्वितो धर्म	७५
आनन्दकन्दमरविन्द	४	एकत्व नृपते	२२
आलोकिते त्ववि	... १८	एकस्थयुगपद्भृति	... ४५
आसीत् पूर्वमगाधसिन्धु	.. ३१	एकस्थैव प्रधानस्य	... ३०
आक्षेप उपमानस्य	४३	एतेन साधितम्	... ४६
आक्षेपालङ्कृति प्रोक्ता	— ७	एतेन स्तनमेकम्	... २४
इयमलौकिक कोमलता	३८	एकोच्चारणतो यत्र	.. ६

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
एको निरचयगर्भः	.... ११	गङ्गाजलेन घौतस्य	... ४६
एकं पदं बोधकं स्यात्	.... ८	गङ्गाभुजङ्गवरतुङ्ग	.... २५
एणीटशो लोचन	.... २८	गङ्गोत्सङ्गसमुद्भूतम्	... ४३
श्रोष्ठविद्रमकान्त्या	.... ४६	गङ्गे भस्मविलेपनम्	... २५
कथमथ धारं धारं	... ५	गम्यते यदि सादर्यम्	... १८
कथयन्ति हरे, नाथ	.... ६	गरलं मुखे खलानां	... ३६
कथितोऽर्यान्तरन्यास	— ७	गिरिजामानभङ्गाय	— ३७
कनकलतायां कमलम्	... १६	गुणसाम्यप्रभावेण	... ४४
करतलप्रविनिन्दित	... २०	चमत्कारप्रसूरेककाव्ये	... ४७
करस्पर्शनं नलिनीम्	.... ४७	जनकस्य गुणाद् यत्र	... ३८
कलाभिरापूरित	... ४२	जम्बालजालकजिवानन	.... ३
कस्तुं चको ब्रज	... १	जलदोऽयमिति ज्ञात्वा	.... ३८
का ते मूर्ध्नि	... २	तद्गुणात्तद्गुणी चैव	... ८
कारणान्तरसत्त्वेऽपि	... ३६	तनुषद् भासते कान्तिः	... ६
कार्यान्तरं विदधतः	... ४५	तव कीर्तिलता देव	... ४५
किं ते पुरः....	... १६	तपोभिरुम्रैगिरिजे	... १८
किं ध्येयं सुधियाम्	— ३३	तव घदनामृतरसमाबुदिते	... २२
किं पियूषमयूख एष	... ११	तापं तनोति तपनो दहनः	... १७
कुण्डस्य धनप्रान्ते	... ४३	त्यमेव घससि स्यान्ते	... ४५
कृत्वा प्रौढप्रतिज्ञां	... ४	दहनो भवति सुरातो यदि	१५
कृशाङ्गि शीतांशुरिवाननं	.... ८	दानप्रवाहपरितोषितभूसुरस्य	२०
कोदण्डच्युतधाणो दासरथेः...	३६	दानेन भूपरिशुद्धक्षपया	... १६
कोमलमपि खलधचनम्	... २४	दारितदुरितकदम्बो	... १
क्रूराः कामराराः	... ३०	दूरादेव प्रियं ज्ञात्वा	... ३५
क्रेता विद्रममुक्तानां	... ३५	दशा पर्यानि गोविन्द	... २

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
दृशं दत्त्वा प्रीतः	२७	प्रकृते प्रकृताऽभेदः	१४
देशेषु मिथिला श्रे	३५	प्रतापतपनोत्ताप	३३
धरण्या शोभते राजा	३४	प्रतिपक्षोत्कर्षकक्षा	४०
धराधरास्तुङ्गतरङ्ग	३६	प्रतिवस्तूपमा तद्वत्	७
धीरोप्यधीरताम्	१८	प्रतिवस्तूपमाम्	१७
धुवं नूनमिष प्रायो	१०	प्रत्यनीकं मोलितं च	७
न तत्पुरं यत्र	४२	प्रत्याच्यते विशेष्यस्य	३२
न तन्मुखं यन्त	४२	प्रवालरुचिरे पाणौ	४३
नलिनीदलमपि	२१	प्रियमालोक्य सुमुखी	३१
नक्षत्राणि रजःकणात्	१७	बालाः शैवालतुल्याः	८
नारायणपदे प्रेम	३४	भक्तिं विना मधुरिपोः	२६
निगूहन् पदार्थस्य	४०	मर्तुर्गमनरोधाय	३७
निशा न हरया	२६	भवती सृजता	४५
नीचाशयनकूपारम्	२०	भवत्यनातपे	२१
नीत्वा करेण	४०	भवद्यशोभिः	४०
नीलयासो वृता	४४	भाविकं काव्यजिह्वं च	७
नोपैति घटनाम्	३८	भिन्नत्वे सति साधर्म्यं	८
पदार्थयोरभेदे स्यात्	५	भिन्नदेशगतत्वेन	३६
परवशातां समुपेनो	२	भूतस्य भाविनो वापि	२७
परसन्तापको यस्तु	१५	भेदज्ञानसहाय	१६
परियसति न यस्या	५	भेदोक्तिसहिता चैका	१०
पर्यायसन्धानुमानं च	७	मधौ प्रमोदाय	४१
पुरा सुरारे तव नाम	२८	मध्येस्थिता शुरुजनस्य	३३
पूर्वपूर्वपदार्थेषु	४१	मन्दमन्दमरविन्द	४
पूर्वं रामसरूपतामवमितः	३७	माधुर्यव्यञ्जकैः	३

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
मित्रावसानसमये	१३	रुद्रोऽथ समुपागतः	११
मृतावासो वासो	६	रे रे धीर समीर ...	१४
यत्र किञ्चिदपि	३२	लावण्यातिशयेन	३७
यत्र पुंसि हरिभक्ति	३२	लावण्यामृतजलधौ	१०
यत्र साध्यस्य ...	३१	लावण्यामृतजलधौ	४७
यत्नं विनैव सिद्धिः	२७	लावण्यायै कनरङ्गिणोम्	४३
यत्परस्परमुत्कर्ष ...	३४	यत्नं विन्दुलसदिन्दु	१२
यदन्वस्य समानस्य	३३	वर्णसान्धयमनुशासः	२
यदाधारमहत्त्वार्थः	२६	वस्तुगत्या विरोधस्य	२३
यदा ध्येयमहत्त्वार्थ	३६	वस्तुनोस्तुल्यगुणयोः	३७
यदिचेदादिभिः शब्दैः	१६	वाक्यार्थस्य षचिन्	२८
यदुक्तमन्यथा ...	१	वारिदेन विना ...	६
यदेकस्य तु वर्णस्य	३	घाले तावकवदनं ...	८
यशो निराधोश ...	३२	विकसन्ति नहि ...	२२
युष्मत्कोदण्ड -	४	विशुच्छटाघनघटा	२७
युष्मत्पाणिभुजङ्ग	३८	विनाऽपि कारणम् ...	२१
युष्मद्भिस्तुगणद्वारि	२६	विना प्रसिद्धमाधारम्	४५
युष्मद्भिर्भुगणाङ्गना	३०	विम्बं शाल्वर्षणि ...	१७
यः प्राकरणिकत्वेन	२०	भिरिद्धिर्वैकुण्ठः ...	३६
यः समैरसमैर्वापि	२७	विशेषणतया पूर्वम् ...	४१
रम्भाजम्भारि ...	३	विशेषस्य तथा ...	२३
रम्भायुग्मे कनकलतिका	१६	विस्तुरन्ति त्रदन्नानि	६
रसमये समये ...	५	वेणीदत्तरुवेः कृप्ता	४७
रामकृष्णौ पुरोवीर्य	२६	वैयर्थ्यमुपमानस्य ...	४३
रीतयन्त्रिविधा ज्ञेया	३	वशीस्वनस्तनितमुच्चतरं	१२

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
व्यञ्जनागम्य एवार्थः	.... २६	सरानो हृदये तस्याः	... ४६
व्याजेन गोपनं यत्र -	.... ३३	सर्वथाऽपि पृथा -	.... २३
शटा हरीणाम् ...	.... १६	सह कमलकलापैः	.... २५
शब्दार्थालङ्कृतीनां तु	.... १	सानन्दं धनदन्तिनो	... १५
शरीरकान्त्या ...	— ४०	सामान्यस्य पदार्थस्य	— २३
शिशुस्त्रीतिर्यंगादीनां	... २४	सान्यातिशयतो ...	.... ११
शैलाश्चरन्ति ...	.... १४	सारं भवेऽत्र धरणी	... ३६
श्रीकृष्णरुचिसम्पर्कान्	.... ४६	सुतरौ विलसति ...	... १३
श्रीसख्यपङ्कपटलम्	.... ४४	सुन्दरगोकुलवृत्तं ...	.... ५
श्रीगोविन्दपदद्वन्द्व	.... १	सुपमाविषयविनोद	.... १०
श्रीरिवाभाति -	... ६	सूक्ष्मसारौ तथा श्रेयौ	.... ७
सहृदेवाभिधानम् ...	... १८	संगोप्योऽपि प्रकटितः	... १३
सजातीयानुपूर्विक	— ५	स्तुतिर्निन्दामुखेन ...	— २५
सज्जनाः खलु ...	.... २३	स्मेरं सङ्कलयन् ...	... २४
सत्यासक्तमना ...	.... ६	स्वगुणं यत् परित्यज्य	.... ४५
सत्ये धर्मतनूभवो	.... १२	हरिणा शोभते लक्ष्मीः	.... ३४
सपत्नीस्तनकस्तूरी	... ४१	हारः प्रवालम् ...	.... २४
समानदर्शनोद्बुद्ध	.... ४२	हाराः पतन्ति ...	.... २६
समुदयते हिमधामा	.... २१	हृदयभवाधिकवाधां	.... १३
समुपेते निजदयिते ...	.... ३५	हेतुसत्त्वेऽपि कार्यस्य	.... २२
सम्बन्धः स्यादनेकत्र	.... ३१		

॥ अलङ्कारमञ्जरी ॥

दारितदुरितकदम्बोरोलम्बोप्लवितमौलिना ललितः ।
कल्पाणां सुचिरं वो रुचिरं लम्बोदरः कुरुताम् ॥१॥

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वकञ्जरञ्जनकारिणी ।
'वैष्णोदत्तेन' कृतिना कृताऽलङ्कारमञ्जरी ॥२॥

अञ्जुङ्कारं विना नासी यथा न खलु रोचते ।
तथैव तं विना वाणी कवीनां नैव शोभते ॥३॥

शब्दार्थालङ्कृतीनां तु लक्षणाणि मनीषिभिः ।
कृतानि तेषां स्वल्पानि लक्षणाणीह [प्रदर्शये] ॥४॥

[तत्र] प्रथमं^१ बक्रोक्तिं लक्षयति—

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन [योज्यते] ।
बक्रोक्तिः सा परिज्ञेया श्लेषतः काहुतो द्विवा ॥५॥

श्लेषतो यथा मदीयरसकीस्तुभे^२—

कस्त्वं चक्री ब्रज निजपुरं नात्र सर्पस्य वासो-
गोपालोऽहं विपिनसविधे गोष्ठमस्ति प्रयाहि ।

१ एतदुपलक्षणं पुनरुक्तवदाभास चित्रयोरपि तदुक्तं सोमेश्वरेण—
'बक्रोक्तिरप्यनुप्रासो यमकरश्लेषचित्रके । पुनरुक्तवदाभासः शब्दालङ्क-
तयस्तु पट् ॥' इति । २ ग्रन्थोऽयं रत्ननिर्ह्वयसागरकः ।

पद्मेशोऽहं व्रजति^१ न धरामण्डले चण्डरश्मिः

कृष्णो^२ राधावचनविजितः पातु वोऽभीष्टमित्यम् ॥६॥

यथा वा—

का ते मूर्ध्नि जटावली बद्ध पते वामां सरोजाननां

वामा किं^३ पुरुषोऽस्मि शैलतनये मुग्धे तदेवोच्यताम्

अन्या का परिराजतेऽनलशिखा दिव्येति मन्दाकिर्नीं

शर्वाण्याः परिगोपयन् पशुपतिर्भव्याय भूयाच्चिरम् ॥७॥

कावुतो यथा—

परवशतां समुपेतो दयितो दूरं परं गन्ता ।

नायास्यति मधुसमये सखि रतिनिलये मनोजनुषः ॥८॥

अत्र नायास्यतीति नायिकयोक्तम् अपित्वायास्यत्येवेति सख्या योजितम्
अतः कावुषक्रांति ।

अनुप्रास लक्षयति—

वर्णसाम्यमनुप्रासरद्धेव वृत्तिगतो द्विधा ।

छेकं [लक्षयति]—

छेकोऽनेकेषु वर्णेषु साम्यं स्यात् सद्भुदेव हि ।

छेकानुप्रासो यथा—

दशा पश्यामि गोविन्दमरविन्दविलोचनम् ।

गोपालबालमवेशं^४ कालिन्दीपुलिने वने ॥९॥

१ चरतीतिपाठः साधीयान् । २ 'इत्थं राधावचनविजितः पातु घः कृष्ण-
चन्द्रः' इति पाठोऽक्रान्त्यदोषपरिहारः । ३ 'पुरुषोऽस्मि' इति पाठान्तरम् ।

४ सङ्घेशनिनि पाठान्तरम् ।

अलङ्कारमञ्जरी

[धृत्पनुप्रासं ज्ञशयति]—

यदेकस्य तु वर्णस्य समत्वं स्यान्मुहुर्मुहुः ।
तत्प्रोक्तो धृत्पनुप्रासो रसविद्याविशारदैः ॥१०॥

धृत्पनुप्रासो यथा—

जम्बालजालकजिताननकञ्ज भाल-

लम्बालकालमलिमञ्जुलकण्ठमाल ।

भम्बालवालशिशुकैलिसरोभराल

गोपाल पाहि करुणामय मां रमाल' ॥११॥

यथा वा मदीयविरुदानख्याम्—

रम्भा जम्भारिमम्भापणमपि सहसा सञ्जहौ चित्रलेखा

केषामेवा [विशेषान्] पतति न चरणे चोर्वशी गर्वशीला ।

तारा हारावमुच्चैः कलयति भजते पीरहृतीं च दूती-

मङ्गे लङ्गेश्वरस्य व्रजति न दयिता त्वद्गुणाकृष्टचित्ता ॥१२॥

[धृत्पपरारूपाः प्रसङ्गाद् रोतीराह]—

माधुर्यव्यञ्जकैर्रौरुपनागरिका मता ।

श्रोजःप्रकाशकैर्रौः परुषा कोमला परैः ॥१३॥

रीतयस्त्रिविधा ज्ञेयाः काव्ये काव्यविशारदैः ।

एतास्त्रितोऽथ वैदर्भीगौडीपाञ्चालजाः स्मृताः ॥१४॥

१ रसिक । २ इयं प्रायोभाषवविरुदानख्यामिथिलेशनाधनसिद्धस्य चेली-
पुत्रकवेर्भागिनेयत्वाद्गुणजीव्यत्वाच्च ।

उपनागरिका यथा—

आनन्दकन्दमरविन्दविनिन्दकात्तं

कुन्दप्रसूनसमसुन्दरदन्तकान्तिम् ।

श्रीनन्दनन्दनममन्दशशाङ्कवक्त्रं

वृन्दावने परिसरन्तमनुस्मरामि ॥१५॥

अथवा^१ चुम्बकम्—

मन्दमन्दमरविन्दलोचनं सञ्चरन्तमपि नन्दमन्दिरे ।

पूर्णाचन्द्रसमसुन्दराननं तूर्णमिन्दुवदने विलोकय ॥१६॥

परुषा यथा मदीयरसकौस्तुभे—

कृत्वा प्रौढप्रतिज्ञां निखिलभटपुरोवर्तिना येन पूर्वं

पीतं दुरशासनोरस्थलमवरुधिरं दुर्गसङ्ग्रामभूमौ ।

सोऽहं^२ दुर्योधनस्य द्रूपदनृपसुताधर्षिणो मन्दबुद्धेः

किञ्चिद्भ्रूमङ्गशीलो गिरिगुरुगदया चोरुमाचूर्णयामि ॥१७॥

यथा वा—

गुष्मत्कोदण्डकाण्डप्रदलितवपुषां भृशुजां भूमिभाजा-

माज्जवा जग्मुस्मोरुहललितदृशो या वनं शोकवत्यः ।

तागामुचुङ्गपीनस्तनमहह धरापाल पारीन्द्रबालाः^३

प्रोद्यत्कुम्भारं^४ कुम्भस्थलयुगलवरभ्रान्तितो दारयन्ति ॥१८॥

१ पतत्सन्दिग्धम् । उपनागरिकाया उदाहरणान्तरप्रदर्शनाय यथा वेत्तु-
चित्रं प्रतिभाति । २ भोमतेनः । ३ सिंहशावराः । ४ कुम्भारोमाहा
हस्तिधरो या ।

कौमला यथा—

सुन्दर गोकुलवृत्तं श्रुतिमथ चित्तं स्थिरं क्रियताम् ।
तव विरहे धृतवाधा कथमपि राधा दिनं नयति ॥१६॥

यथा वा मदीयरसकौस्तुभे—

कथमथ वारं वारं लपितमुदारं हरे तनुपे ।
त्वच्चरितं नखरेखा कुटिल विशेषादियं ब्रूते ॥२०॥

[लाटानुप्रासं लक्षयति]—

पदार्थघोरभेदे स्याद् योजनामात्रभेदतः ।
विभिन्नशब्दधायै^१ तु लाटानुप्रास ईरितः ॥२१॥

लाटानुप्रासो यथा—

परिचमति न यस्याः सन्निधौ प्राणनाथो-
भवति तपननामा शीतधामा हि तस्याः ।
परिचमति च यस्याः सन्निधौ प्राणनाथो-
भवति तपननामा शीतधामा हि तस्याः ॥२२॥

यमकं लक्षयति—

मजातीयानुपूर्वाकद्वितीयेन पदेन च ।
भिन्नार्थबोधकं प्राङ्मुख्यमकं बहुमञ्जकम् ॥२३॥

[यमकं] यथा—

रममये समये समुपागते सविकले^२ विकले कुमुमालिभिः ।
असुरते सुरते हरिसन्निधौ सुवदने वद नेति न माम्प्रतम् ॥२४॥

१ विभिन्नशाब्दधीविषये । २ सुविकले इतिपाठान्तरम् ।

तथा वा—

वारिदेन^१ विना सखि सायं यामिनीपत्रनोदरतोयम् ।
वाधते शरणं कमुपेता^२ यामिनीपत्रनोदरतोयम् ॥२५॥

[शब्दश्लेषं लभयति]—

एकोच्चारणतो यत्र भिन्नार्थप्रतिपादकः ।
शब्दोभ्रमति स श्लेषोऽलङ्कारः समुदाहृतः ॥२६॥

सन्दरलेपो^३ यथा—

सत्यासक्तमना विभूषणरतिर्भृत्याभिमंशोभितः
कौमारोत्तमशक्तिहृष्टहृदयश्चक्रीश्वरोमाहृतः ।
चञ्चन्द्रकखण्डमण्डितशिरोरूपं दधानोऽजुनं
श्रीहृष्णो गिरिजापतिश्च भवतां भव्याय भूयाच्चिरम् ॥२७॥

'कौ' इत्यत्र चक्रीश्वरोमाहृतः' इत्यत्र च शब्दगतरलेपो बोध्यः ।

यथा वा—

मृतावासो वामो विषमशनमाशा हि वसनं
शिरोजालं माला सततमपि बाला तनुधरा ।
शिरस्येयं जाता जगति यदि हा तात कुदशा
तदन्यः को गणयः स्थितवति विधौ मूर्ध्नि कुटिलः ॥२८॥

अत्र 'विधौ' विधातरि चन्द्रे च शब्दश्लेषः ।

अधार्थालङ्कारलक्षणश्लेषः । न. च.—

१ पङ्क्त्यधिकारीयं छन्दः । २ असुप्तम् । ३ स च वर्णपदजिह्वाभाषा-
प्रट्टनिप्रत्ययविभक्तिवचनानां रिजष्ट्यादष्टविधोऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।

उपमाऽनन्वयस्तद्दुपमेयोपमा ततः ।

उत्प्रेक्षाऽथ ससन्देहोरूपकापह्नुती तथा ॥२६॥

अर्थश्लेषः समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निर्दर्शना ।

अप्रस्तुतप्रशंसाऽतिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥३०॥

प्रतिवस्तूपमा तद्द्रद् दृष्टान्तो दीपकं तथा ।

तुन्ययोगित्वनामैकौव्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥३१॥

आश्लेषालङ्कृतिः प्रोक्ता कथिता च विभाषना ।

कीर्तिता च विशेषोक्तिर्यथासङ्ख्यं तथेरितम् ॥३२॥

कथितोऽर्थान्तरन्यासनामालङ्कार उत्तमः ।

विशेषश्च तथाख्यातोविरोधोऽपि प्रकीर्तितः ॥३३॥

आख्याताश्च स्वभाषोक्तिव्याजस्तुतिसहोक्तयः ।

विनोक्तिश्च तथाज्ञेया परिवृत्तिः प्रहर्षणम् ॥३४॥

भाविकं कान्यलिङ्गं च पर्यायोक्तं तथैव च ।

उदात्तनामाऽलङ्कारः समुच्चय उदीरितः ॥३५॥

पर्यायश्चानुमानं च ज्ञेयः परिकरस्तथा ।

व्याजोक्तिः परिसङ्ख्या च तथैवान्योन्यमुत्तरम् ॥३६॥

सूक्ष्ममारौ तथा ज्ञेयौ कथिताऽलङ्कृतिस्तथा ।

समाविस्तु ममं तद्द्रद्विपमं चाधिकं पुनः ॥३७॥

प्रत्यनीकं मीलितं च स्यातामेकाश्लीस्मृती ।

भ्रान्तिश्चापि प्रतीपश्च सामान्यं च विशेषकः ॥३८॥

तद्गुणतद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः ।

मंसृष्टिसङ्करावेते चार्थालङ्कारमञ्जकाः ॥३६॥

तत्रोपनां लक्ष्यति—

भिन्नत्वे सति सावर्म्यमुपमानोपमेययोः ।

सत्यमारोपितं वा स्यादुपमा सा प्रकीर्तिता ॥४०॥

यथा—

छशाङ्गि शीतांशुरिवाननं तत्र

प्रफुल्लनीलोत्पलवद् विलोचने ।

स्रवत्सुधेवोक्तिरियं च लक्ष्यते

मनोऽधुना कोष्णमिवेदमद्भुतम् ॥४१॥

यथा वा—

बाले तावकवदनं विधुरिव भाति ।

अमृतमिवावरमधु किं न प्रददाति ॥४२॥

यथा वा—

बालाः शैवालतुल्याः कुवलयसदृशे लोचने ते च वक्त्रं

चञ्चल्पशानुकारं विशाकलसमं बाहुयुग्मं विशानम् ।

लास्यैर्वारिकल्पाैर्हृदइव सुमृतोनाभिदेराः पुरस्ता-

दुत्तापं हन्त बाले कलयसि मम किं चित्तमेतन्न विद्मः ॥४३॥

अनन्वयं लक्ष्यति—

एकं पदं बोधकं स्यादुपमानोपमेययोः ।

एकवाक्यगतं यत्र तत्रानन्वय उच्यते ॥४४॥

१ परिगणनेऽस्मिन् प्रदीपपरिगणितकारणनालाया अनुल्लेखः तत्रा-
परिगणितस्य प्रहर्षणस्थोऽल्लेखरच बोध्यः ।

यथा—

विस्फुरन्ति' त्वदङ्गानि त्वदङ्गानीव भ्रूतले ।
त्वदीयवदनं कान्ते त्वदीयवदनोपमम् ॥४५॥

यथा या—

कथयन्ति हरे नाथ त्वामिव त्वां मनीषिणः ।
भुक्तिमुक्तिप्रदातरमतस्त्वां शरणं भजे ॥४६॥

[उपमेयोपमां लक्षयति]

उपमानोपमेयत्वमुपमेयोपमानता ।
यदा मियोभवेदेवमुपमेयोपमा तदा^१ ॥४७॥

उपमेयोपमा यथा—

श्रीरिवाभाति नियतं मतिस्ते शृथिषीपते ।
राजन् मतिरिवाभाति श्रीरियं शर्मदायिनी ॥४८॥

अत्र द्विय उपमानत्वं नत्याः सर्वजनोपास्यत्वेन नत्यारचोपमानत्वं श्रियः
स्थिरत्वेन बोध्यम् ।

यथा या—

तनुवद् भासते कान्तिः कान्तिवद् भासते तनुः ।
अचलेव प्रभो कीर्त्तिस्तव कीर्त्तिरिवाचला ॥४९॥

अत्र तनोरुपमानत्वं कान्त्याः प्रतिपन्नमुपचीयमानत्वेन कान्त्यारचोप-
मानत्वं तनोर्ननोहरत्वेन धरण्या उपमानत्वं कीर्त्याधिरकालस्थायित्वेन
कीर्त्या उपमानत्वं च विस्तृतत्वेन ज्ञेयम् ।

१ अत्र द्वितीयसदृशव्ययच्छेदो व्यज्यते । २ अत्र तृतीयसदृशव्यय-
च्छेदो व्यज्यते ।

[उत्प्रेक्षां लक्षयति]

उपमानांश' एव स्यात् फोटिरुक्कटतांगतः ।
 यत्रोपमेयमन्देह उत्प्रेक्षा सा प्रकीर्तिता ॥५०॥
 ध्रुवं नूनमिव प्रायो मन्येशङ्केपदादयः ।
 उत्प्रेक्षाराचक्रः शब्दाः काव्यविद्धिरुदीरिताः ॥५१॥

उत्प्रेक्षा यथा रसकौस्तुभे—

अंके स्थिता घनरुचेर्मधुशदनस्य
 पंकेरुद्रापत^१ सुखी परिराजतेस्म ।,
 शङ्के कलातिविमला शशिनः करुङ्कः
 पर्यङ्कमध्यकलिता भुवि सङ्गतेति ॥५२॥

यथा वा—

लाशण्यामृतजलधौ मुखशशिनो मञ्जतः सुदृशः ।
 वेणो धौतकलङ्कथेणोन्यवधारितं विदुषा ॥५३॥

यथा वा—

सुवमात्रियविश्रादे रमणीमुखवारुताभिजितः ।
 नखमिपते हिमवामा किमु वामावरणपङ्कजे पतितः ॥५४॥

सन्देहे लक्षयति —

भेदोक्तिमहिता चैकाऽभेदोक्तिमहिता परा ।
 एवं द्वैविध्यमापन्ना सन्देहालङ्कृतिः स्मृता ॥५५॥

१ उपमेय उपमानश्लोक्तैककोटिकशङ्केव सम्भवात्प्रत्ययान्तेऽप्युत्प्रेक्षेति सारम् ।
 २ आप्यतरान्तो रुचिरार्थकोऽपि ।

एको निश्चयगर्भः स्वाभिधयान्तः परस्तु यः ।
भेदोक्तिसहितस्त्वेवं द्वित्रिवः परिकीर्तितः ॥५६॥

निश्चयगर्भसन्देहो यथा—

रुद्रोऽयं समुपागतः किमु रूपा रूपातः स पश्चाननः
किं वाऽयं प्रलयानलो दहति नो सर्वा दिशः सर्वतः ।
कालः किं महिपासनः स विदितः सङ्ग्रामभीमाङ्गने
त्वामातीक्ष्य विपक्षरक्षकभटाः सन्देहदोलायिताः ॥५७॥

निरचयान्नो यथा—

किं पीथुपमयूख एमं रमते नाङ्कः समुद्रीक्ष्यते
किं पङ्केरुहमुबकैर्विकसितं नालं क वाज्जं जलम् ।
इत्थं संशयसञ्चयाञ्चितहृदा बालेऽतिकाले मया
स्मेरत्वेन मनोहरेण विदितं वक्त्रं तवेति ध्रुवम् ॥५८॥

भेदोक्तिसहितो यथा—

आदाय पूर्णशशिकान्तिचयं नु तस्या-
श्चेतोमवेन विधिना समकारि वक्त्रम् ।
नैवेद्यं तु वदनं जरसाऽवलीढो-
निर्मातुमत्र भुवने कुशलो विधाता ॥५९॥

रूपक लक्षयति—

साम्यातिशयतो यः स्यादुपमानोपमेययोः ।
भेदवीकालिकोऽभेदारोपोरूपकमुच्यते ॥६०॥

१ इह द्वितीय चतुर्थ पदवाक्यार्थबोधानां प्रधान तृतीय पञ्चम वाक्यो-
त्थापितसंशयनिवर्तकत्वादेव निश्चयत्वव्यपदेश ।

रूपरू यथा—

वंशीस्वनस्तनितमुच्चतरं दधानं
पीताम्बरापततडिञ्जलतिरानिवानम् ।
वृन्दावने रुचिरकुञ्जगतं निरामं
वन्दे मुकुन्दजलटं नयनाभिरामम् ॥६१॥

यथा वा—

वज्रविन्दु^१लसदिन्दुमञ्जुला
चारुदन्तरुचिचन्द्रिकोज्ज्वला ;
शीलशीतलमतिस्तु कामिनी-
यामिनी सुकृतिनामिनीपते ॥६२॥

रूपकनाला यथा—

सत्ये^२ धर्मनभ्रयो भुवने भीमो रणप्राक्कणे
गाण्डीवी नकुलः प्रतीकसुपमामम्पद्विशेषे ध्रुतः ।
प्रज्ञायां सहदेव एव मिदितः कर्णोऽर्थिसन्तोषशे
पटू ते पाण्डुसुतास्तु कर्णमहिताभिन्नं त्रमेकः प्रभो ॥६३॥

[अथ हनुत लक्षयति]—

उपमेयं व्यक्त्वाप्य यत्रासत्यतया पुनः ।
उपमानस्य मत्यत्वकथनं स्यादपह्नुतिः ॥६४॥

यथा—

'मित्रावमानसमये सखि वैरियोऽस्य
चन्द्रस्य हन्त करसङ्गमशङ्कयाऽसौ ।
अभोजिनी सपदि सायमुपेतभृङ्ग-
श्रेयामिषेण गरलं क्वलीकरोति ॥६५॥

[अपह्नुतिप्रकारान्तर लक्षयति]—

सङ्गोप्योऽपि प्रकटितः केनचिद्वेतुना पुनः ।
योऽर्थस्तस्यापलापो यः सोऽप्यन्योऽपह्वरः स्मृतः ॥६६॥

यथा—

सुतरो विलसति लतिका तरुक्मिलययाणिना स्पृष्टा ।
ध्यायति किं सखि पुरुषं नहि नहि त्रासन्तिका रीतिः ॥६७॥

यथा या—

हृदयभवाधिकवाधां शमयतु को नागरादन्यः^१ ।
इच्छसि किं रतिचतुरं नहि नहि सखि मेपजं व्रूमः ॥६८॥

[अर्थरत्नेष लक्षयति]—

परिवृत्तिसहः शब्द एको यत्रार्थयोर्द्वयोः ।
बोधको जायते योर्थरत्नेषः सोऽभिहितो बुधः ॥६९॥

यथा—

उच्चैरिशारा^२ बहुतरान्बुधराभिमेत्यो-
नागावलीसततशोमितवासट्रेगः ।

१ मित्रं सुहृत् मित्रं सूर्यश्च । २ नागरो विद्ग्यो नगार्तनवासी नागर
मुस्तकौपथं च । ३ शिरःशृङ्गं च । नागौ श्चिनिसर्पौ ।

वित्तेशकिङ्करादृत्तपादपत्रः

संराजते धरणिभृन्नितरां धरायाम् ॥७०॥

[सनःसोक्तिं लक्षयति]—

प्रकृतेऽप्रकृताभेदबुद्धिर्यां संभवस्तुभिः ।

समासोक्तिरसौ त्रेधा कार्यलैङ्गविशेषैः ॥७१॥

यथा—

रे रे घोरसमीर पुष्पंजरोवाहोद्रिकल्लोलिनी-

चञ्चच्छीकरवृन्दतुन्दिल सखे धन्यस्त्वदन्योजस्ति कः ।

यद्भवामासुरतावसानसमये स्वेदाभिरामानना-

त्वामालिङ्गति सादरं भुजलतामुचोन्व दूरान्मुहुः ॥७२॥

अत्र प्रकृते वायावप्रकृतस्य सन्नायकस्याभेदबुद्धिः ।

यथा वा—

धमिनर भटिति निकुञ्जम् चलपन्लवपाणिना महती ।

त्वामाह्वयति वनाली सहचरि वनमालिनाऽऽदिष्टा ॥७३॥

अत्र प्रकृतायां वनालयानप्रकृतायाः कृष्णनिवेशकारिण्या अभेदबुद्धिः ।

[निदर्शनां लक्षयति]—

उपमाकल्पकं वाक्यं यत्रासम्भविनोर्द्वयोः ।

शब्दार्थयोः प्रकथनं तत्रैका स्यान्निदर्शना ॥७४॥

यथा—

शैलारचान्ति नभसो निपतन्ति तारा-

धाराधरा धरुक्लिगा यदि वा भवन्ति ।

नारायणाद्विमुक्ता यदि भक्तलोकाः

सन्त्यज्यते खलु तदा महता महत्त्वम् ॥७५॥

यथा वा —

दहनो भवति सुशीतो यदि कस्वीतोऽविलेशयो रमते ।

मुञ्चति जगति त्दानीमनुचितनांसीमहो पिशुनः ॥७६॥

[प्रकारान्तरं लक्षयति]—

उपमाकल्पकं वाक्यं यत्रसम्भरतोर्द्धयोः ।

अर्थयोस्तत्र भवति द्वितीया तु निदर्शना ॥७७॥

यथा—

परसन्तापको यस्तु सोऽपि सन्तापमागू भवेत् ।

शशी विरहिसन्तापी हरनेत्राग्नितापितः ॥७८॥

[अप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति]—

अप्रस्तुतप्रशंसा स्याद् यदाऽप्रस्तुतमन्तुनः ।

कथनं प्रस्तुतार्थस्य भवेदुत्कर्षणे ॥७९॥

यथा—

सानन्दं वनदन्तिनो मदजलत्रिनोचकुम्भस्थलाः

सङ्कीडन्ति लसन्ति भक्तमहिषा युद्धाय दम्भोद्यताः ।

अथागन्ति विनोदिनस्ततस्ततो मुग्धाः कुरङ्गादयः

शङ्खे सम्प्रति मन्दिरे बहुतरे राजन् मरुद्वैरिणाम् ॥८०॥

अत्राप्रस्तुतस्य वैरिपलायनस्य कथनेन शत्रुप्रति राजप्रयोगस्योत्कृष्टं बोध्यते ।

यथा वा—

उत्पत्तिर्वसुदेवरुद्रभवने वृद्धिस्तु नन्दालये
लीला गोकुलबालकैरनुपदं हिमा हि हिंसादिषु ।
उच्चैः प्रेमघनञ्जये यदुपतेर्यद्भोत्सरो भारते
को जानाति मनागपि वितितले चित्रं चरित्रं विधेः ॥२१॥

अत्राप्रस्तुतस्य यदुपतेः कथायाः कथनेन प्रस्तुतस्य विधेश्चित्रचरितस्योत्कर्षः ।

[अतिशयोक्तिं लक्षयति]—

भेदज्ञानसहायं यदाहार्यं निश्चयात्मकम् ।
विज्ञेयाप्रतिशयोक्तिः सा यत्रान्यामेदबोधनम् ॥२२॥

यथा—

कनकलतायां कमलं कमले नीलोत्पलाद्वितयम् ।
तदुपरि वरमधुपाली कलयति किल चञ्चलं चेतः ॥२३॥

यथा वा—

रम्भायुग्मे कनकलतिका श्रीफले सन्दधाना
प्रादूर्भूतं शशविरहितं तत्र शीतांशुबिम्बम् ।
तत्र प्रान्ते परमकुटिला सद्वितीया मृणाली
ज्ञातुं चित्रं किमपि चरितं क संमर्थोविधातुं ॥२४॥

[प्रशरान्तरं लक्षयति]—

यदिचेदादिभिः शब्दैरसम्भावित वस्तुनः ।
उक्तिर्वाचोपमानस्यातिशयोक्तिरियं परा ॥२५॥

यथा—

नक्षत्राणि रजःकरणान् गणयितुं रोद्धुं गतिं मारुतीं
 सप्तद्वीपपतीमिमां वसुमतीमुत्तोल्य धर्तुं करे ।
 वाङ्मयां यदि तर्तुमभ्युधिगणं कोऽपि त्तमश्चेद् भवेत्
 सह्यथातुं कुरालो जनो भुवि तदा श्रीनाथ युग्मद्गुणान् ॥८६॥

यथा या—

मिथुं शरत्पर्वाणि निःकलङ्कं
 स्रजस्तुधं चेदुदियात् सितांशोः ।
 तेनोपमीयेत मुखं तदानीं
 सातन्दमिन्दीपरलोचनायाः ॥८७॥

प्रतिशयोके प्रकारान्तराणि^१ विस्तरमशुभपेक्षितानि ।

[प्रतिवस्तूपमा लक्षयति]—

प्रतिवस्तूपमां विद्यादुपमानोपमेययोः ।
 वाक्यपारेकर्मश्चेद् विभिन्नपदबोधितः ॥८८॥

यथा—

तापं तनोति तपनो ढहनः प्रदाहं
 शैत्यं करोति पानो मलयाचलम्य ।
 चारं जलं जलनिधेर्मदि किं विचित्रं
 सङ्गीयते हि महतामचलः स्वभासः ॥८९॥

अत्र महतामुपना तपनादीनां पर्यवस्यति ।

यथा या—

तपोमिरुग्रैगिरिजे भवत्या

हृतं मनो योगमलं भवस्य ।

विद्धोभितं वारि गभीरमब्धे-

र्न ज्योत्स्नया किं ललितैर्विकामैः ॥६०॥

अत्र ज्योत्स्नाया उपमा गिरिजाया अन्धेरुपमा भवस्यावसेया ।

[दृष्टान्तं लक्षयति]—

गम्यते यदि सादृश्यं प्रणिधानवशाद् द्वयोः ।

दृष्टान्तनामाऽलङ्कारस्तदा गिद्धिरुदीर्यते ॥६१॥

यथा—

आलोकिते त्वयि भविष्यति कृष्ण तस्या-

हृष्टं मनः सपदि कुण्डिनभूपजायाः^१ ।

पूर्वाचले समुदिते तरणौ प्रभाते

सप्तो विक्रममयते कुसुमं नलिन्याः ॥६२॥

अत्र रुक्मिणीहृदय कनकलघनं कृष्णस्य दर्शनं सूर्यवदिति प्रतांशो ।

यथा वा—

धीरोऽप्यधीरतां याति मिलोक्य सुदृशो मुणम् ।

पूर्णं चन्द्रमसो विम्बं दृष्ट्वाऽन्धिस्तरलापते ॥६३॥

[दीपकं लक्षयति]—

सकृद्देवाभिगानं चेदुपमानोपमेययोः ।

धर्मिणो धर्मरूपाया क्रियाया दीपकं स्मृतम् ॥६४॥

यथा—

दानेन भूपरिवृष्टस्त्रपया कुलस्त्री
 वादेन चारुपिनयेन च विज्ञपिप्रः ।
 सरोदयेन दिवसं शशिना त्रियामा
 शीलेन भूमिवलये किल भाति लोकः ॥६५॥

यथा या—

शटाहरीणां मणयोऽहियूनां
 मुक्ताः समुन्मत्ततद्गजानाम् ।
 कुचाः प्रशस्तान्वयकन्यकानां
 ग्रहीतुमर्हाः किमु जीवितानाम् ॥६६॥

अत्रैकया क्रियया^१ सहान्वयः ।

[तुल्ययोगिनां जक्षयति]—

अप्रस्तुतानां वस्तूनां प्रस्तुतानामथापि वा ।
 एकधर्माभिसम्बन्धे कथिता तुल्ययोगिता ॥६७॥

यथा—

किं ते पुरः सुतनु चम्पकद्राम का वा
 सौदामनी कनककेतकगर्भगत्रीः ।
 स्मेराभिराममुखमण्डलसन्निधाने
 पङ्केरुहस्य शशिनरच कथा वृथाऽभूत् ॥६८॥

१ प्रथमोदाहरणे भानक्रियया द्वितीयोदाहरणे तु प्रहृष्टानर्हन्वयधर्मेण
 प्रस्तुतानानन्वयः ।

यथा वा—

दानप्रसाहपरितोषितभृसुरस्य^१

सत्कीर्त्तिचन्द्रधमलीकृतभृतलम्य ।

कल्पद्रुमस्त्रिदशतोषणमानहेतुः

कस्ते पुरः चित्तिप का खनु कामधेनुः ॥६६॥

[व्यतिरेक लक्षयति]—

उपमानाद् यदाधिक्यमुपमेयस्य^२ कल्पते ।

तदेव व्यतिरेकाप्यमलङ्कारं प्रचक्षते ॥१००॥

यथा—

करतलप्रविनिन्दितपल्लवा

पटतिम्स्कृतपद्मरुचिः स्फुटम् ।

मुलविनिजितशास्दरार्बरी-

पतिनिभा भुवि भाति मुलोचना ॥१०१॥

यथा वा—

नीचाशयमकूपारं^३ समुन्नतमहाशयः

गाम्भीर्यादिशुणं रामो जितवान् मैथिलीपतिः ॥१०२॥

आक्षेप लक्षयति—

यः प्राकरणिकत्वेन वचनार्हस्य वस्तुनः ।

शब्दगत्या निषेधः स्यात् स आक्षेपः प्रकीर्त्तितः ॥१०३॥

१ विशिष्टशक्त्या कथितपदत्वसाध । २ उपमानाधिक्येऽपि रावानर-
स्त्रयकानुमत्या व्यतिरेकोऽर्थाचीमै र्भवीक्रियते । ३ समुद्रम् ।

यथा—

नलिनीदलमपि^१ तुलयति सा दहनेन ।

अलमथ सुप्रति मुरहर बहुकथनेन ॥१०४॥

यथा वा—

उत्तापं तनुते हिमांशुरनिशं श्रीखण्डशैलानिल-

स्तस्या मञ्जुमिलोलखञ्जनदृशो निर्माति मर्मव्यथाम् ।

माला पुष्पमयी तनौ च निहिता मयः स्फुलिङ्गायने

भूयः किं कथयामि निःरूप हरे हा हन्त नाहं ब्रुवे ॥१०५॥

[विभावनां लक्षयति]—

विनाऽपि कारणं यत्र कार्योत्पत्तिर्निवध्यते ।

विभाषनामलङ्कारं तत्र धीराः प्रचक्षते ॥१०६॥

यथा—

समुदयते हिमधामा मा वामा तापमाधत्ते ।

विकसति वनकुसुमाली मुरहर तालीदलद्युतिं लभते ॥१०७॥

अत्र कारणं विनैव जायिकायास्तपित्य पाण्डुरोगस्य च कार्यस्थोत्पत्तिः ।

यथा वा—

भवत्यनातपे स्वेदो विना^२ वातेन वेपयुः ।

अशीर्ते किञ्च रोमाञ्चः कल्प सखि ते क्रमः ॥१०८॥

१ वर्या छन्दः । २ आतपादिकारणाभावेऽपि स्वेदादिकार्योदयादिह विभावना ।

विशेषोक्ति लभयति]—

हेतुमत्त्वेऽपि कार्यस्य यत्रानुत्पत्तिरुच्यते ।
वाच्यज्ञैर्मन्यते तत्र विशेषोक्तिरलङ्कृतिः ॥१०६॥

यथा—

विक्रमति नहि मुखपद्मं सद्यनि समुपागते मित्रे ।
त्यजति न सखि तत्र रागं श्रुतिभागं सेवते चक्षुः ॥११०॥

यथा वा—

तत्र वेदनामृतरश्माबुदिते कस्मात् परो दयिते ।
सम्भवति स्मरदाहो मनसि तदाहो न नानीमः ॥१११॥

[यथाङ्गुल्य लभयति]—

उदृश्येषु विधेयानां नियतेन क्रमेण यः ।
अन्वयस्तमलङ्कारं यथासङ्ख्यं प्रचक्षते ॥११२॥

यथा वा—

एकस्त्वं नृपते विवेकविदितो रुच्यो रणग्रामणी
सम्मानं रतिकौशलं प्रहरणप्रागल्भ्यमुल्लामयन् ।
नित्राणां मृगशावसुन्दरदशां विद्वेषिणां चान्वहं
सौख्यं प्रेमचयं भयं च हृदये संवर्द्धयन् वर्तसे ॥११३॥

यथा वा—

अरौ हरौ बन्धुजने च राजन्
पुष्पान् भयं भक्तिभरं सुखं च ।

१ सौत्यकारणीभूतचन्द्रसङ्गात्वेऽपि सौत्यानुदयाद् विशेषोक्तिः ।

ज्वलत्प्रतापेन निशुद्धबुद्ध्या

घनेन चैको रमसे धरायाम् ॥११४

[अर्थान्तरन्यासं लक्षयति]—

सामान्यस्य पदार्थस्य विशेषेण समर्थनम् ।

प्रथमोऽर्थान्तरन्यासप्रकारः परिकीर्तितः ॥११५॥

यथा—

सञ्जनाः खलु नोञ्जन्ति दुष्टानपि समाश्रितान् ।

विपमुद्भिरतोनागांश्चन्दनः किं विमुञ्चति ॥११६॥

यथा वा मदीयरसकौस्तुभे—

सर्वथाऽपि वृथाज्ञेया प्रार्थना दुर्जने मुहः ।

सुवासावितचित्तोऽपि फणी न विपमुञ्चति ॥११७॥

[प्रकारान्तरं लक्षयति]—

विशेषस्य तथाऽर्थस्य सामान्येन समर्थनम् ।

द्वितीयोऽर्थान्तरन्यासप्रकारः सहृदीरितः ॥११८॥

यथा—

आदावन्ते च तरणेविम्बं स्पर्शसुखप्रदम् ।

उदये प्रलये चापि तिथितिरतुत्या महीयसाम् ॥११९॥

[विरोधामासं लक्षयति]—

वस्तुगत्या विरोधस्य विरहेऽपि विरुद्धयोः ।

अभिधानमलङ्कारो विरोधामास इष्यते ॥१२०॥

१ कारणेन कार्यस्य कार्येण कारणस्य च समर्थनेऽप्यर्थान्तरन्यासः ।

२ जातेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैः सह गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैः सह क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां सह द्रव्यस्य च द्रव्येण सह विरुद्धतयाऽऽमाममागतया विरोधाभासस्य दशभेदाः ।

यथा—

हागः प्रवालं नलदो मृणालं
 श्रीस्रष्टस्रष्टं मलयानिज्ञश्च ।
 भगद्वियोगे हरिणायताच्या-
 दागग्निवत् तापभरं तनोति ॥१२१॥

यथा वा—

कोमलमपि खलवचनं व्यथयति खनु मानमं सुश्रियाम् ।
 निःशुक्लरूपिन्वितं सतां पुनर्मोदमातनुते ॥१२२॥

[स्वभाषोक्तिं लक्षयति]—

शिशुस्त्रीतिर्यगादीनां स्वक्रियारूपपर्यनम् ।
 स्वभारोक्तिमङ्गां व्रुते कव्यकोविदाः ॥१२३॥

यथा वा—

एकेन स्तनमेकं स्पृशति हरिः पाणिना मातुः ।
 अपरेण स्तनमपरं धृत्वा मधुरं पयः पिबति ॥१२४॥

यथा वा—

स्मेरं सङ्कलयञ्छ्रष्टस्रष्टमलयं मूर्धाऽभिसन्धाग्यन्
 कालिन्दीपुलिने वने तत इतो गाशारयन् निर्भयम् ।
 वंशीचारुवेण गोपनिताचेतांसि सम्मोहयन्
 साकं गोकुलमालकेन रमते मायाधरो माधवः ॥१२५॥

[न्याजस्तुतिं लक्षयति]—

स्तुतिर्निन्दासुखेनैव निन्दा स्तुतिमुखेन च ।
द्विविधा रसशास्त्रज्ञैर्व्याजस्तुतिरुदीरिता ॥१२६॥

यथा—

'गङ्गे भस्मविलेपनं विपवराभूषाः शिरःस्था जटाः
शार्दूलद्विपचर्म चारु वसनं भालेऽनलीया शिखा ।
माला मुण्डमयी गले च गरलं त्वं चापि मौलिस्थिता-
देवि त्वज्जन्मजने तमुभृतां सद्यः क एष क्रमः ॥१२७॥

यथा वा—

गङ्गासुजङ्गवरतुङ्गतरङ्ग सिन्धो
किं ते स्तवेन बहुना मणिमण्डितस्य ।
वारां निवेश्य वडवादहनैकवन्धोः
पातुं पयः वितितले वत कः समर्थः ॥१२८॥

[सहोक्तिं लक्षयति]—

एकव्यक्त्यन्वितोधर्म उभयत्रापि गम्यते ।
सहशब्दवत्ताद्यत्र सहोक्तिः साऽवधार्यते ॥१२९॥

यथा—

सह कमलकलापैः कोकमामोदयन्तः
सह निविडतमिलैरिन्दुकान्तिं हरन्तः ।

१ इह निन्दासुखेन गङ्गादेव्याः स्तुतिः प्रतीयते । २ अत्र स्तुतिमुखेन समुद्रस्य निन्दाऽवगम्यते ।

सह कुमुदकदम्बैर्वीरनारीनिपादं
दिशिदिशि कृतयन्तो भान्ति भानोर्मयूलाः ॥१३०॥

यथा वा—

हाराः पतन्ति विमलाः सह नेत्रवारं
धाराभिराशु विरहे तत्र राधिकायाः ।
श्वासः सहेत्र निशया पृथुतां च धत्ते
गोपीपते किमधिकं विनिवेदयामि ॥१३१॥

[विनोक्ति लक्ष्यलि]—

अन्यं^१ विना यदाऽन्यस्य स्यादशोभनता तदा ।
विनोक्तिनामालङ्कारं व्याहरन्ति मनीषिणः ॥१३२॥

यथा—

भक्तिं विनामधुरिषोः स्मरणं विदूरं
भक्तिश्च नैव हृदये स्मरणं विनाऽऽस्ते ।
मुक्तिर्विना तदुभयं नहि मर्त्यलोके
मुक्त्वा विना न खनु गच्छति मर्त्यताऽपि ॥१३३॥

यथा वा—

निशा न दृश्या विभुना विनेयं
विना रजन्या मतिनो मृगाङ्कः ।
विनोभयं कैरिणी न हृष्टा
सृष्टा विवात्रा मदनीत्मनाय ॥१३४॥

१ अन्यं विनाऽन्यस्य समीचीनत्वेऽपर प्रकारे विनोक्तेरन्वैरङ्गीकृतः ।

[परिवृत्ति लक्षयति]—

यः समैरसमैर्वाऽपि गुणैर्विनिमयो भवेत् ।
परिवृत्तिमलङ्कारं तं काव्यज्ञाः प्रचक्षते ॥१३५॥

यथा—

दृशं दत्त्वा प्रीतो निशि निशि शशाङ्काय रुचिरं
चकोरः स्वच्छन्दं सुखमनममाप्नोति नियतम् ।
शशाङ्को रामाणां प्रियनिरहितानां च सुदृशां
दृशं नीत्वा दत्ते वपुषि व्रत तार्षं बहुतरम् ॥१३६॥

[प्रहर्षण^१ लक्षयति]—

यत्नं विनैर सिद्धिर्या वाञ्छितार्थस्य जायते ।
प्रहर्षणपदारूपेयां व्रुवते तामलङ्कृतिम् ॥१३७॥

यथा—

^२त्रियुच्छटाघनघटावृतमन्तरीचं
भानुप्रभाविरहि सम्प्रति केशजोऽयम् ।
नक्तं विभेति नितगामिति बालमेनं
त्वं प्रापय स्वभजनं वृषभानुकन्पे ॥१३८॥

[भाविक लक्षयति]—

भूतस्य भाविनो वाऽपि पदार्थस्य तु वर्णनात् ।
यत् प्रत्यक्षायमाष्यत्वं तद् भाविकमुदीरितम् ॥१३९॥

१ उद्योतकारादिभिस्त्वेष समाधावेवान्तर्भावितः । २ भाण्डीरयने
चन्दस्योक्तिरियम् ।

यथा—

एणीदृशो लोचनखञ्जनाञ्जनं
 लग्नं प्रपरयामि हरे तवाधरे ।
 १तदङ्गसङ्गाय च भाविने पुनः
 साक्षात्करोम्यन्युत चञ्चलं मनः ॥१४०॥

यथा वा—

इयं भवित्री हरिणायताक्षी
 सीदामनीकाञ्चनतुल्यकान्तिः ।
 जगज्जिगीषोर्मदनाविषस्य
 परयाम्यहं सङ्गरजैत्रकेतुः ॥१४१॥

अत्र परयानीति^२ ।

[काव्यलिङ्ग लक्षयति]—

वाक्यार्थस्य क्वचित् क्वापि पदार्थस्य विशेषतः ।
 यत् कारणस्य कथनं काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥१४२॥

यथा—

३पुरा मुरारे तत्र नाम न स्मृतं
 शरीरभाजेत्यवधारितं मया ।
 स्मृत्याऽद्य मुक्तेन च न स्मरिष्यते
 तदेतद्भागोद्युगलं क्षमस्व मे ॥१४३॥

१ तत्पदेन प्रतिपन्ननायिकायाः परामर्शः । २ भाविन- प्रत्यक्षाग्रमाणत्वम् ।

३ इह वाक्यार्थस्य हेतुत्वम् ।

[पर्यायोक्ति लक्षयति]—

व्यञ्जनागम्य एवार्थो यत्र भङ्गयाऽभिधीयते ।
काव्यज्ञास्तमलङ्कारं पर्यायोक्तं प्रचक्षते ॥१४४॥

यथा—

रामकृष्णौ पुरो बीक्ष्य हृदये कंसभूपतेः ।
सह शौर्येण धैर्येण सम्मदोऽवस्थितिं जहौ ॥१४५॥

अत्र कंसः शौर्यादिशून्योऽभूदिति व्यज्यते ।

यथा चा—

अनङ्गरङ्गप्रतिमं भवन्तं
विलोकयन्त्या मृगलोचनायाः ।
हृदि त्रपा वासमुदं मुरारे
चिरन्तनीमप्यजहात् वताशु । १४६॥

अत्र सा निम्बनाऽभूदिति व्यङ्ग्यम् ।

[उदात्तं लभयति]—

उत्कर्षव्यक्तये' यत्तु वर्णनीयस्य वस्तुनः ।
उदात्तं तद् विशेषेण कथितं काव्यकोविदैः ॥१४७॥

यथा—

युष्मद्विस्तृगणद्वारि मदवारिविशोभिताः ।
वृंहितानि वितन्वन्ति करिणो धरणात्मणे ॥१४८॥

१ महतामुपलभ्यत्वेऽस्य प्रकाशान्तरमन्यत्राभिहितम् ।

यथा वा—

युष्मद्भिर्नुगणाङ्गनाः ममुचितामुत्तार्य वसुस्थला-
 न्मुक्तालीं परितः क्षिपन्ति भवनप्रान्तेषु कौतूहलात् ।
 भोक्तुं तामथ मानसाख्यभरसीहंसाः सवंशा मुदा
 सम्प्राप्ताः क्षितिपालबाल भवतो गायन्ति नित्यं यशः ॥१४६॥

अत्र भित्तुगृहसम्पद् वर्णनीयस्योत्सर्पं व्यनक्ति ।

[समुच्चय लक्ष्यति]—

एकस्यैव प्रधानस्य कारणस्य यदेतरे ।
 कार्योत्पत्तौ महायाः स्युस्तदा ज्ञेयः समुच्चयः ॥१५०॥

यथा—

क्रूराः कामशासु मुहुः प्रतिदिशं गर्जन्ति पाथोधराः
 केकाः सङ्कलयन्ति मत्तशिखिनो वर्षासु हर्षाकुलाः ।
 कान्तो हन्त विदूर एव हृदयं दीनं नर्बनिं वयः
 सख्यः सन्ति न सन्निधौ कथमहं प्राणान् विधर्तुं क्षमा ॥१५१॥

अत्र दु खे प्रधानकारणं कानशर परे नत्साहाय्यकारिण ।

यथा वा—

थाच्छ्रद्धं गगनं धनैरनुपमैः केकामनेकाममी
 कुर्वन्ति प्रमदावृताश्च शिखिनः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
 भीमा प्रावृषि यामिनी विदधते कोलाहलं दर्दरा
 मानः सम्प्रतिपद्यते सखि कथं जागति देवः स्मरः ॥१५२॥

१ गुणयो क्रियोर्गुणक्रिययोर्वा यौगपद्येऽस्य प्रकारान्तरम् ।

अत्र मानभङ्गे मेघाच्छन्नां गगनं पथानकारणम् इतरे तत्सहायकाः ।

[पर्याय लक्षणम्]—

सम्बन्धः स्यादनेकत्र क्रमेणैकस्य वस्तुनः ।
यस्तं पर्यायनामानमलङ्कारं प्रचक्षते ॥१५३॥

यथा—

आसीत् पूर्वमागधसिन्धुसलिलं निस्तृत्य तस्मादरं
शम्भोर्भालतलेऽनलेन बलिते तिष्ठन्द्ध्यरो भूपपन् ।
स्फीतः शीतः सरोज्य विस्तृतनमीमध्ये गतश्चास्तौ
सोऽयं सम्प्रति वाधते यदि तदा कर्मै किमाचक्ष्महे ॥ ५४ ॥

अत्रैकस्य शशिनः क्रमेणानेकत्र सम्बन्धः ।

यथा वा—

उद्भूतः करिराजकुम्भयुगले वृद्धिं गतो भास्करे
प्रातः पङ्कजफोदरेषु ललितां चक्रे वितावस्थितिम् ।
लीलां संविदधीं तवाधरदले सोऽयं सरोजानने
रागः सम्प्रति लक्ष्यते तु हृदये वासे किमित्य द्रुतम् ॥१५५॥

अत्रैकस्य रागस्त्वानेकत्र सम्बन्धः ।

[अनुमानं लक्षणम्]—

यत्र गाधस्य संमिद्धिः सावनेन विधीयते ।
अनुमानमलङ्कारं तं वदन्ति विचक्षणाः ॥१५६॥

१ वृद्धि गतः । २ रागस्य भेदेऽप्यभेदात्पञ्चसायादैक्यम् ।

यथा—

यत्र किञ्चिदपि लोललोचना
 परयति स्मरशिलीमुखावली ।
 तत्र निष्पतति तद्धि सुभ्रुवो-
 मन्मथोऽपि वशतामुपागतः ॥१५७॥

यथा वा—

यत्र पुंसि हरिभक्तिरुत्तमा
 तत्र तिष्ठति दया दयानिधेः ।
 तद्धि भक्तिवशागो जनार्दनो-
 भक्तलोकभवशोकमोचनः ॥१५८॥

[परिकरं लक्षयति]—

प्रत्याप्यते विशेष्यस्य यत्रोत्कर्षो विशेषणैः^१ ।
 अलङ्कारः परिकरः सुधीभिः सोऽभिधीयते ॥१५९॥

यथा—

यशोनिशाधोशविशोभिताखिल-
 क्षमाधराम्भोधिनभोमहीठलः ।
 प्रतापसन्तापितवैरिमण्डलो-
 रराज राजा^२ चित्तिपाकशासनः ॥१६०॥

१ साभिप्रायानि क विशेषणसङ्काव एवायमलङ्कारः । २ अत्रोदाहरणद्वये एको विशेषणानां साभिप्रायत्वम् ।

यथा वा—

प्रतापतपनोत्तापतापितारिकुलाङ्गनः ।
राजते वृषतिर्दानैस्तोपिताखिलभूसुरः ॥१६१॥

[व्याजोक्तिं लक्षयति]—

व्याजेन गोपनं यत्र कथञ्चिद्व्यक्तमस्तुनः ।
व्याजोक्तिं तमलङ्कारं व्याहरन्ति मनीषिणः ॥१६२॥

यथा—

मध्येस्थिता गुरुजनस्य विलोक्य कान्तं
स्वेदाम्बुपूरिततनुः सुमुखी बभूव ।
ऊर्ध्वागमस्य महिमाजतिमहानिदानी-
मित्युक्तमत्यतिमृदुस्मितमाततान ॥१६३॥

अत्र नायिकाया व्यक्तस्य सास्त्रिकभावस्य गोपनम् ।

यथा वा—

प्रियमालोक्य^१ सुमुखी रोमाञ्चनिचयाञ्चिता ।
सस्मितं स्तुतिमारेभे मञ्जयाद्रिनमस्ततः ॥१६४॥

[परिसङ्ख्यां लक्षयति]—

यदन्यस्य समानस्य व्यवच्छेदाय जायते ।
कथनं परिसङ्ख्यां तामाहुः काव्यविशारदाः ॥१६५॥

यथा—

किं ध्येयं सुधियां सुरारिचरणः किं कार्यमार्यव्रतं
किं रम्यं धरणीमणेः शुचिपशः श्लाघ्या भृशं का दया ।

१ अत्रापि व्यक्तस्य सास्त्रिकभावस्य गोपनम् ।

किं देयं मुजनाय चारु हृदयं किं भूपणं योषितां
लज्जा किं जनरञ्जनं सुविनयः किं चित्रमेतज्जगत् ॥१६६॥

इयं प्रश्नपूर्विका परिसङ्ख्येय ।

अप्रश्नपूर्विका यथा—

नारायणपदे प्रेम नच हेमगृहादिषु ।
चिन्ता परमधर्मेषु नाधर्मेषु मनीषिणाम् ॥१६७॥

[अन्योऽन्य लक्षयति]—

यत् परस्परमुत्कर्षकारणत्वं पदार्थयोः ।
तदन्योऽन्यमलङ्कारं ब्रुवते काव्यकोविदाः ॥१६८॥

यथा—

हरिणा शोभते लक्ष्मीर्लक्ष्म्या च शोभते हरिः ।
जानक्या राजते रामो रामेणापि च जानकी ॥१६९॥

यथा वा—

धरण्या शोभते राजा राज्ञा च धरणी भृशम् ।
भारत्या भासते विद्वान् विदुषा चैव भारती ॥१७०॥

[उत्तरं लक्षयति]—

अनुपात्तमपि प्रश्नवाक्यं यत्र प्रकल्पते ।
उत्तरश्रुतिमात्रेण तदुत्तरमिती-यते^२ ॥१७१॥

१ व्यवच्छेद्यस्य वाच्यत्वे शाब्दी गम्यत्वे चार्थीय भवति । २ इतरस्य-
वृत्तित्वात्पर्यविरहे सत्त्वान् परिसङ्ख्येयानां भिद्यते त्वस्यासदृशप्रश्नपूर्विकोत्तर-
रूपोद्भितीय प्रकार ।

यथा—

क्रेता विट्टममुक्तानामहमेव वशिष्कपते ।
गृहीत्वा मूल्यमुचितं त्वरितं सम्प्रयच्छ ताः ॥१७२॥

अत्र क्रतुरुत्तरेण वशिष्कप्ररनस्योन्नयनम् ।

[सूक्ष्मं लक्षयति]—

अन्यस्मै क्रियते यत्र सूक्ष्मार्थस्य प्रकाशनम् ।
केन चित् स्मारकेणेदं सूक्ष्ममित्यभिधीयते ॥१७३॥

यथा—

दूरादेव प्रियं ज्ञात्वा रतिलोलुपमानसम् ।
करोक्तिसस्मिता तन्वी लघु^१ लीलाञ्जमुद्रणम् ॥१७४॥

यथा वा रसकौस्तुभे—

समुपेते^२ निजदयिते गुरुतविधस्यापिनी सुमुखी ।
विलिखति नखेन भूमौ मुद्गरपि विधुमण्डलं विदुषी ॥१७५॥

[सारं लक्षयति]—

उत्तरोत्तरमुत्कर्षप्रत्ययोयत्र जायते ।
सर्वालङ्कारसारस्तु सारस्तत्रामिधीयते ॥१७६॥

यथा—

देशेषु मिथिला^३ श्रेष्ठा तत्र सीरध्वंजालयौ ।
सतीशिरोमण्यस्तत्र सीता रघुपतिप्रिया ॥१७७॥

१ शीघ्रम् । २ चन्द्रमण्डलवज्जोचनासेचनकल्पावगमनाय तल्लेखः ।
३ नगरीवाचकस्य देशे रुद्रिः ।

यथा वा—

सारं भवेऽत्र धरणी धरणी पुरीयं
 पुर्या च हर्म्यपटलं रजताभमुच्चैः ।
 हर्म्येऽपि फुल्लकुमुमोच्चयचारुतल्पं
 तल्पे तथा प्रियतमा स्मर्जेत्रहेतिः^१ ॥१७०॥

[असङ्गति लक्षयति]—

भिन्नदेशगतत्वेन कार्यकारणभृतयोः ।
 अर्थयोरभिधाने स्यादमङ्गतिरलङ्कृतिः ॥१७६॥

यथा—

कोदण्डच्युतवाणो दाशरथेमैथिलीभर्तुः ।
 पतति निशाचरनाये^२ विदीर्यते दनुजबलभाहृदयम् ॥१८०॥

यथा वा—

गरलं मुखे खलानां सम्मुञ्चति मञ्जनः सहमा ।
 तरुणीहृदि कुचमारो युनां वत खिद्यते चेतः ॥१८१॥

[ममापि लक्षयति]—

करखान्तरसत्त्वेऽपि^३ यत्रास्मिककारणान् ।
 स्यात् सौकर्यं तु कार्यस्य ममापिः सोऽभिधीयते ॥१८२॥

१ हेनिरायुधम् । २ रावरो । ३ नास्त्वान्तरागतं रुनुवये यत्नेरुपाति-
 कान्यायेन इह तु वाक्यान्तीवन्त्यायेनेति भेदः ।

यथा—

गिरिजामानभङ्गाय व्याकुलस्य पिनाकिनः ।
रावणेनोपकाराय चालितो रजताचलः^१ ॥१८३॥

यथा वा—

भर्तुर्गमनरोधाय स्थितायाः पुरतो मम ।
साहाय्यमकरोदाब्धि कोकिलः कलनिस्वनैः ॥१८४॥

[मनं लक्षयति]—

^२वस्तुनोस्तुन्यगुणयोयोगस्यौचित्यचर्चया ।
प्रशंसनं विशेषेण समाख्याञ्जङ्गतिर्मता ॥१८५॥

यथा—

लाशयातिशयेन निर्मितकृतो धातुः परं कौशलं
सीता यद्गचिता वितौ मृगदृशां सौन्दर्यदर्पापहा ।
पुंसां रूपमदं च यद् दवयितुं रामोऽभिरामः कृतः
ख्यातं सम्प्रति सङ्गमे तदनयोर्विदग्ध्यमस्याविकम् ॥१८६॥

यथा वा—

पूर्वं रामरूपतामयमितः कृष्णस्तदा सङ्गिनी
कुञ्जेयं मलि संस्थिताज्ज्य^३ सद्गुणी प्राणाविका प्रेयसी ।
तस्मादत्र जनौ समेत्य मधुरापुण्यां ममयदियो-
र्जातः सम्प्रति सङ्गमः मधुवितः शलाघ्यस्तयोः सर्वथा ॥१८७॥

१ कैलासः । २ द्वयोस्तृष्टयोरपृष्टयोरेव वा योगस्य प्रशंसायां समम् ।

३ मृता ।

[विपम लक्षयति]—

नोपैति घटनां यत्र द्वयोः मन्त्रन्विवस्तुनोः ।
योगो विलक्षणतया विपमालङ्कृतिस्तु सा ॥१८८॥

यथा—

इयमलौकिककोमलता श्रुता
कृशतनुः क मनोज्ञतमालता ।
क च कठोरकुठारनिपातनं
किमनयोरुचितः सखि मङ्गलमः ॥१८९॥

यथा वा—

जलदोष्यमिति ज्ञात्वा मयाऽक्षेवि-तृषा घनः ।
वहिरस्तु जलं चञ्चुश्चर्ययता करकोत्करैः ॥१९०॥

[प्रकारान्तरं लक्षयति]—

जनकस्य गुणाद्यत्र विजातीयो भवेद्गुणः^१ ।
जन्यस्य तत्र विपमो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥१९१॥

यथा—

युष्मत्प्राणिभुजङ्गसङ्गमसमं सङ्ग्रामभीष्माङ्गणे
सम्प्राप्यासिभुजङ्गिकाऽमिततनुर्गर्भं दधौ याञ्चिरात् ।
प्राभूताम्बरमण्डले शुचियशः पिण्डाण्डमेवा पुरा
भूमीपाल तदेव मम्प्रति शशी विष्वक् समुज्जृम्भते ॥१९२॥

१ 'कर्तुं क्रियाफलावातिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ।' इत्यन्यत्र लक्ष्यस्य विपम-
प्रकारान्तरस्यैवेदमुदाहरणम् । २ एतद्वटकगुणशब्दौ क्रिययोरप्यु-
पलभ्यते ।

[विचित्रं लक्षयति]—

इष्टकार्यविरुद्धा चेत् कृतिरिष्टस्य कारणम् ।
विचित्रनामाऽलङ्कारः छंतिभिस्तां हि कीर्त्तयते ॥१६३॥

यथा—

अपमानं स्वमानाय जीवनायं रणे मृतिम् ।
यङ्गीकरोति सानन्दं को मूढः किङ्करात् परः ॥१६४॥

[अधिकं लक्षयति]—

यदाधारमहच्चार्यमाधेयाधिक्यकीर्त्तनम् ।
अधिकं तमलङ्कारं प्रथमं परिचक्षते ॥१६५॥

यथा—

धराधरास्तुङ्गतरङ्गवत्यो-
नग्री नदा भूमिरुहाः समुद्राः ।
लीलां यदङ्गे कल्पन्ति सेपं
प्रश्नवद् भूर्भुजगेन्द्रमीली ॥१६६॥

[कारान्वरं लक्षयति]—

यदाधेयमहच्चार्यमाधाराधिक्यकीर्त्तनम् ।
अविकारमलङ्कारं द्वितीयं तं विदुर्नुधाः ॥१६७॥

यथा—

विरथिवैकुण्ठो^१ धनपतिरनन्तः शतमखः
प्रचेताः शीतांशुर्मरुद्दिग्दहिमधामा हुतवहः ।

१ उग्राकारेण त्वथ विपमेऽन्तर्भावितः । २ वैकुण्ठो विष्णुः ।

कृतान्तश्च प्रेम्णा परिचरति यां पुण्यजननी-

मनङ्गारिर्गङ्गां वहति शिरसा तामनुपलम् ॥१६८॥

[प्रत्यनीकं लभयति]—

प्रतिपक्षोत्कर्षफला प्रतिपक्षाश्रितस्य या ।

तिरस्क्रिया प्रत्यनीकं भाषन्ते काव्यकोविदाः ॥१६९॥

यथा—

भवय शोभिः सततं मितीचृते

नमःस्थले प्राप्तपराभवः प्रभो ।

भवद्विषां स्वर्गजुषां मृगीदृशः

प्रसन्न सन्तापयति क्षपायतिः ॥२००॥

अत्र त्वमापराभूतस्त्वयाय प्रतिकर्तुमभमश्चन्द्रस्त्वदीयाः सन्तापयतीनि
बोध्यते ।

यथा वा—

शरीरकान्त्या भवता निनिर्जितो-

हरे मनोभूः प्रतिकर्तुमक्षमः ।

त्यदाश्रितं बल्लवबल्लभाकुलं

समीक्ष्य लक्ष्यं कलयत्यनुक्षणम् ॥२०१॥

[मीलित लभयति]—

निगूहनं पदार्थस्य समानेनैव लक्षणा ।

यन् पदार्थान्तरेणैतन्मीलितं कथितं बुधैः ॥२०२॥

यथा—

नीत्वा^१ करेण विपुलं नमनीतगोलं
 कृष्णः पलाय्य यमुनासलिलेऽतस्थे ।
 तत्रागताऽपि कुपिता त्वरितं यशोदा
 पूरात्^२ पृथङ् न तनयं प्रबभूव बोद्धुम् ॥२०३॥

यथा वा—

सपत्नीस्तनकस्तूतीलाञ्छितं वीक्षमाणया ।
 वचः श्रीकृष्णचन्द्रस्य राधया नैव ललितम् ॥२०४॥

[पञ्चावलीं लक्षयति]—

विशेषणतया पूर्वं पूर्वं प्रति परं परम् ।
 स्थाप्यते चेत् तदा प्राज्ञैः प्रथमैकारलीरिता ॥२०५॥

यथा—

मधौ प्रमोदाय रतार्थिनां निशा-
 निशाः शशाङ्कस्य कलाभिरुज्ज्वलाः ।
 कलाः शशाङ्कस्य कलङ्कवर्जिता-
 मनोभरस्यैकमहायतामिताः ॥२०६॥

[मकारान्तरं लक्षयति]—

पूर्वपूर्वपदार्थेषु विशेषणतया यदि ।
 व्यपोह्यन्ते^३ परपरे द्वितीयैकारली तदा ॥२०७॥

१ उभयोरेकवर्णतया भेदाग्रहः । २ यमुनासलिलसमूहान् । ३ निराकियन्ते ।

यथा—

न तत् पुरं यत्र न सन्ति सज्जना-
 न सज्जना यत्र न वैष्णवी कथा ।
 कथा न सा यत्र रतिर्नचेतमो-
 रतिर्न सा या न विमुक्तिदायिनी ॥२०८॥

यथा वा—

न तन्मुखं यत्र सचारुतोवनं
 न लोचनं यत्र कटावमञ्चितम् ।
 न वा कटावः स च मञ्जुलभ्रुवो-
 न येन यूनो हृदयं विदार्यते ॥२०९॥

[स्मृतिं लक्षयति]—

समानदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजनिता स्मृतिः^१ ।
 अनुभूतपदार्थस्य स्मृत्यलङ्कार उच्यते ॥२१०॥

यथा—

^२कलाभिरापूरितमिन्दुमण्डलं
 मनोहरं कालकनकभामितम् ।
 ममीक्ष्य लोलेक्षणमञ्जनाञ्चितं
 स्मराम्यहं लक्ष्मण मैथिलीमुखम् ॥२११॥

१ स्मरणार्थक ज्ञान । २ श्रीरामस्योक्तिरियम् ।

यथा वा—

कुरङ्गस्य वनप्रान्ते प्रसमीक्ष्य विलोचनम् ।
सोमित्रे चेतसा सैव कुरङ्गाची निरीक्ष्यते ॥२१२॥

[भ्रान्तिमन्त्र लक्षणम्]—

अप्राकरणिकत्वेन स्यात् प्राकरणिकस्य यत् ।
संवेदनं^१ भ्रान्तिमान् स नाम्नाऽलङ्कार इष्यते ॥२१३॥

यथा—

प्रवालरुचिरे पाणी मुक्ताः कोकनदत्विपः ।
निरस्यति सरोजाची मुग्धा गुञ्जाधिया वहिः ॥२१४॥

यथा वा—

गङ्गोत्सङ्गसमूहं तं मिश्रखण्डं विमानयन् ।
भोक्तुं हरशिरश्चन्द्रं जिघृक्षति गजाननः ॥२१५॥

[एतेषु लक्षणम्]—

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपः प्रथमो मतः ।
द्वितीयस्तु तिरस्कारफला तस्योपमेयता ॥२१६॥
वैयर्थ्यमुपमानस्य किमर्थमिदमेव यः ।
आक्षेपः स तृतीयोऽपि प्रकारस्तस्य कीर्तितः ॥२१७॥

यथा—

लावण्यैकतरङ्गिणीं सुवदनां वाचा पिकद्वेषिणीं
चञ्चल्लोचनशालिनीं च भरतीं सृष्ट्वा विधात्रा पुनः ।

१ ज्ञानम् ।

किं विद्युल्लतिका कृता विरचितः किं वाङ्मूलात् विद्युः
किं विद्युपरसः कृतोऽनिलचलं किं निर्मितं पङ्कजम् ॥२१॥

यथा वा—

उद्यत्सत्यगिरं महाबलवरं शूरं रुचामाश्रयं
दातारं धरणीमणे सुयशसं सृष्ट्वा भयन्तं वितौ ।
धात्रा किं रचितः स धर्मतनयः^१ किं भीमसेनो युवा
किं^२ जिष्णुर्नकुलश्च कर्णनृपतिः किं रन्तिदेवः शिविः ॥२१६॥

[मानान्यं लक्षयति]—

गुणनाम्यप्रभावेण यदैकात्म्यात्प्रभामनम् ।
द्वयोः पदार्थयोरेतत् सामान्यं परिकीर्तितम् ॥२२०॥

यथा—

नीलवामोवृता तन्वी कस्तूरीपङ्कचर्चिता ।
तमिस्त्रासु च घोरासु सुखं यात्यभिमारिका ॥२२१॥

यथा वा—

श्रीखण्डपङ्कपटलं धवलाथ माला-
बाला विवाय वगनं हिमशैलशुक्रम् ।
चन्द्रप्रभैकमिलिता चलिताऽभिमारे
'मलक्षयते सहचरेण मनोभुवैव' ॥२२२॥

विशेषं लभयति]—

विना प्रसिद्धमाधारं याऽऽधेयस्य व्यग्रस्थितिः ।
 विशेषतामाञ्जलङ्कारः प्रथमः स प्रकीर्तितः ॥२२३॥
 एकस्य सुगपद् वृत्तिरनेकप्रियया पुनः ।
 एकरूपतया सोऽयं द्वितीयः ममृदाहृतः ॥२२४॥
 कार्यान्तरं विदधतः कार्यस्यान्यस्य वस्तुनः ।
 यद् विधानमशक्यस्य संविशेषस्तृतीयकः ॥२२५॥

यथा—

तत्र कीर्तिलता देव च्योम्नि विस्तारमागता ।
 तारकाः कलिकास्तास्याः कुसुमं विधुमण्डलम् ॥२२६॥

यथा वा—

त्वमेव वससि स्वान्ते कान्ते बहिरपि स्फुटम् ।
 कुसुमेपोः प्रभावेण तन्मयं जगदेव मे ॥२२७॥

यथा वा—

भरतीं सृजता बाले सृष्टा किं नैव वेधमा ।
 लास्यस्यराषिका काऽपि चन्द्रेन्दीपशालिनी ॥२२८॥

तद्गुणं लभयति]—

स्वगुणं यत् परित्यज्य पदार्थः प्रतिपद्यते ।
 अत्युत्कृष्टं परगुणं तद्गुणः स प्रकीर्तितः ॥२२९॥

यथा—

ओष्ठविद्रुमकान्त्या^१ मे दन्ता माणिक्यमामिताः ।
कान्ते श्वेतस्मितेनाशु पुनस्ते घवलीकृताः ॥२३०॥

यथा व—

श्रीकृष्णारुचिसम्प्रकाद् राधा श्यामलतां गता ।
तदीयस्मितकर्पूरैरानीता स्वां रुचिं पुनः । २३१॥

[अतद्गुण लक्षयति]—

अप्रस्तुतो न्यूनगुणः प्रस्तुतस्य गुणं यदा ।
उत्कृष्टमपि नादत्ते तदैव स्यादतद्गुणः^२ ॥२३२॥

यथा—

सरागे हृदये तस्याः सदा सुन्दर तिष्ठसि ।
मनागपि न रक्तोऽसि किमिदं चरितं तव २३३॥

[प्रकारान्तरं लक्षयति]—

अप्रस्तुतं वस्तुरूपं यदा प्रस्तुतवस्तुना ।
नादीयतेऽचलत्वेन तदाऽन्यः स्यादतद्गुणः ॥२३४॥

यथा—

गङ्गाजलेन धौतस्य यमुनासलिलेन वा ।
शङ्खस्य शुद्धता सैव वर्धते ह्रसते न वा ॥२३५॥

[व्याघातं लक्षयति]—

एकेन साधितं वस्तु साधयेच्चेत् परोऽन्यथा ।
उपायेन तु तेनैव व्याघातस्तर्हि कथ्यते ॥२३६॥

१ अत्र द्विधा । तद्गुणः । २ सामान्यविशेषभावाद् विशेषोक्तेरस्य
वैलक्षण्यम् ।

यथा—

करस्पर्शेन नलिनीं सायं विधुरजिग्लपत् ।
आजिह्वदद् रविः प्रातः करस्पर्शेन तां पुनः ॥२३७॥

[सृष्टिं लक्षयति]—

चमत्कारप्रसूरेककाव्येऽलङ्कारयोर्मिथः ।
स्थितिर्षा नैरपेक्षयेण सा संसृष्टिरिहोच्यते ॥२३८॥

यथा—

मृगापसे वासः श्वादी पूर्वोक्तौ । तत्र हि छेकानुग्रामपदस्योरयोर्मैर-
पेक्षयेण स्थितिः ।

[सङ्करं लक्षयति]—

अङ्गाङ्गिभावे सन्देहे तथैकाग्रयवेशने ।
सापेक्षताऽलङ्कृतानां सङ्करस्त्रिविधः स्मृतः ॥२३९॥

यथा—

'लावण्यामृतजलधीं मुखशशिनी मञ्जतः सुदृशः ।
वेणी धौतकलङ्कश्रेणीत्यवधारितं विदुषा ॥२४०॥

अत्र रूपकोत्प्रेमयोर्द्वन्द्विभावेन सङ्करः । प्रकारान्तरोदाहरणे परतोमूले ।

'वेणीदत्त' कवेः क्लृप्ता दीप्ताऽलङ्कारमञ्जरी ।
इयमास्तां चित्रं विद्वच्चञ्चरीकप्रमोदिनी ॥२४१॥

इति मैथिलनहारुविवेणीदत्तारामनिर्मिताऽलङ्कारमञ्जरी सम्पूर्णा ।

२. अर्वाचीनाचार्यप्रबन्धावली

१. गमानारप्रकीर्णप्रबन्धावली—प्रथमः खण्डः । १९५६ मूल्यम्—११.००
२. त्रिनलावच्छेदकतावादः—नव्यन्यायग्रन्थ. पण्डितप्रवरश्रीशशिनाथ (भा)
संस्कृतः १९५६ मूल्यम्—४.५०
३. लिङ्गवचनविचारः—व्याकरणग्रन्थः पण्डितदिनशुभाविचरितः १९५४
मूल्यम्—४.००
४. विमण्डलवचनविचारः—ज्योतिषग्रन्थ. पण्डितश्रीदयानार्थ भाँ विरचितः १९५४
मूल्यम्—२.००

3 Studies in English

1. *History of Mithila*:—by Dr. Upendra Thakur
[1956 A.D.] Price Rs. 17 50
2. *History of Navya Nyaya in Mithila*:—by Prof. Dinesh
Chandra Bhattacharya [1958 A. D.] Price Rs. 13 50
3. *Vachaspati Misra on Advaita Vedanta*:—by Dr. S. S.
Hasurkar [1959 A. D.] Price Rs. 15 00

४. महायानसंस्कृतग्रन्थावली

१. अवदानशतकम्— मूल्यम्—१२५०—१०.००
२. ललितावस्तरः— मूल्यम्—१२५०—१०.००
३. दिग्वावदानम्— १९५६ मूल्यम्—२०.००—१६.००
४. मध्यमकराशत्रम्— १९५६ मूल्यम्—१२.५०—१०.००
५. अवदानकल्पलता—प्रथमोभागः मूल्यम् १२.५०—१०.००
६. अवदानकल्पलता—द्वितीयोभागः मूल्यम् १२.५०—१०.००
७. जातरुमाला— मूल्यम्—१०५०—१०.००

सुद्रणार्थं प्रस्तुताः ग्रन्थाः

न्यायचतुर्ष्विषया—न्यायसूत्र-भाष्य-वार्तिक-तात्पर्य-परिच्छिद्ररूपा सटीका

सूत्रत्रयात्मकः प्रथमः खण्डः ।

सुनोचनमाधयचम्—नैयायिकप्रवरधर्मदत्त(वत्स) भा कृता ।

श्रीमद्भागवतम्—अनेकसम्प्रदाय व्याख्यासहितम् ।

—आलोक दर्पणान्वित. प्रत्यक्षखण्डे द्वितीयो भागः ।